

Eredmények és fehér foltok a régi könyv kutatásában. – A könyvkiadás története a nyomtatás kézműves korszakában.* Az alábbi vázlatos vizsgálat az 1801 előtti magyarországi könyvkiadás kutatása terén az elmúlt, megközelítőleg hét évtizedben elért eredményeket kívánja áttekinteni, majd igyekszik sorra venni a következő időszakban a kutatók előtt álló feladatokat.

A magyarországi könyvkiadás történetének vizsgálata során a kutatás forrásbázisát, elsősorban maguk a régi magyarországi nyomtatványok adják, a sajátos hazai történelmi helyzet miatt e téren a 17. század végéig szinte elenyésző mértékben tud külső, kéziratoss forrásokra támaszkodni.

Így igen fontos és alapvető eredmény, hogy a régi magyarországi nyomtatványok számbavétele, igényes feldolgozása a korábbi időszak értelmiségi hagyományára támaszkodva a 20. század közepétől modern formában megindulhatott, és napjainkig folyamatosan haladhatott. Ennek köszönhetően az azt megelőző korszakhoz képest mennyiségben, minőségben és szemléletében jelentős továbblépést érhetett el. Talán nem érdemes itt ennek teljes történetét feltárni, de főbb jellegzetességeit mindenképp fontos rögzíteni.¹

A 19. század végén a nemzeti identitás megerősítésének igénye által hajtott anyaggyűjtés első, a modern tudományosság kritériumait is átlépő eredménye Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának három egysége volt,² amely egyben a ma is használatos könyvészeti hungarikum kategóriákat is kijelölte. Munkájának hatására a következő időszakban előtérbe került régi nyomtatott emlékeink gyűjtése, majd újabb feldolgozásának igénye, amint az egyre nagyobb számban közölt adatok, kiegészítések,³ a szakmai körökben megfogalmazódott számos terv és kezdeményezés bizonyítja.

A II. világháborút követően, az egyházi, a szerzetesi, főúri könyvtárak, a könyvkereskedések és antikváriumok államosítása során – a nagy mértékű veszteség ellenére⁴ – hatalmas könyvanyag halmozódott fel, amely kényszerítő erővel hatott régi nyomtatott dokumentumaink új szempontú feltárására. Hatalmas eredmény, hogy elhivatott szakembereknek sikerült meglátni a nyomtatott emlékeink pusztulásával fenyegető helyzetben egyúttal a lehetőséget is.

* A cikk elkészítését az OTKA K 138856 számú, „A Régi Magyarországi Nyomtatványok 5. (1671–1685) bibliográfiai kézikönyv elkészítése és publikálása” című pályázata támogatta.

¹ A nemzeti bibliográfiai hagyományról ld.: HOLL Béla, *A historia litteraria magyarországi története* = Uő, *Laus librorum*, vál. és szerk. Monok István, Zvara Edina, Bp., METEM, EFO K., 2000 (METEM Könyvek), 79–120.

² SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár, Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., Akadémia, 1879; Uő, *Régi Magyar Könyvtár II, Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., Akadémia, 1885; Uő, HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár III, Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve, 1–2*, Bp., Akadémia, 1896–1898 (továbbiakban *RMK I, II, III*).

³ A főként folyóiratokban, nagyrészt a *Magyar Könyvszemlében* megjelent kiegészítéseket Sztripszky Híador foglalta össze: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*, Bp., Akadémia, 1912; továbbá *Supplementum ineditum Ludovici Dézsi – Dézsi Lajos kiadatlan kiegészítései 1537–1667* = Uő, *Adalékok...* [című műve utánnomatának függelékében], Bp., [Tempó, Kisipari Szervező Iroda], 1967, 585–621. A kiegészítéseknek köszönhetően az RMK I–II. kategóriába tartozó nyomtatványok száma a 16. század vonatkozásában 30, a 17. század első felében 40, a második felében mintegy 50 százalékkal növekedett meg.

⁴ A jelentős művelődéstörténeti és kulturális kincsek megmentésében nem kis része volt annak a kicsiny csapatnak, amely később a feldolgozásában is fontos szerepet kapott. Vő. Wix Györgyné, *A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon, 1950–1952*, Bp., OSZK, 1997 (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei, 11).

Szabó Károly és az őt kiegészíteni kívánók munkája lényegében egyszemélyes vállalkozás volt. Ekkor valósulhatott meg először, hogy a munka immár intézményes háttérrel, önálló munkacsoportban folyhasson az Országos Széchényi Könyvtárban, de kezdetben a Magyar Tudományos Akadémia céltámogatásával és szakmai háttérével. Az Akadémia Könyvtörténeti, Bibliográfiai és Dokumentációs Munkabizottságának hathatós támogatásával és szakmai véleményezésével, végül Borsa Gedeon vezetésével 1962-ben megindulhatott az új rendszerű retrospektív nemzeti bibliográfia szerkesztése.⁵

A kidolgozott koncepció azon a felismerésen alapult, hogy a hazai régikönyv-anyag elég nagy ahhoz, hogy feltárásából és elemzéséből érvényes következtetéseket lehessen levonni a magyarországi művelődés egészére nézve, de a sajátos történelmi helyzet miatt elég kicsi ahhoz, hogy minden részletében feldolgozható legyen.⁶

A korábbi időszak fentebb ismertetett eredményeihez képest ez a feldolgozás négy újdonsággal bírt:

1. Egyrészt a magyar nyelv kitüntetett szerepének figyelembevételével együtt kezelte a nyelvi és a területi hungarikumokat, azaz egyetlen egységes kultúrkörként értelmezte a Magyar Királyságot, egyforma figyelmet szentelt és azonos mélységben tárta fel a különböző nyelvű kiadványokat. Ez gyökeresen eltérő szemléletet mutatott Szabó Károly 19. század végi besorolási rendszerétől, amelyben egyértelműen elsőbbséget élvezett a magyaryelvűség.

2. Másik újdonsága volt, hogy a kísérletet tett és tesz nyomtatott kultúránk egészének lehetőség szerinti teljességgel való rekonstruálása, azaz a példány alapján leírt nyomtatványok közé besorolódnak a megbízható adatok és tudományosan helyes következtetések alapján feltételezhető és leírható munkák, illetve regisztrálásra kerülnek a megbízhatatlan forrásokból és téves következtetés alapján a szakirodalomban feltételezett vagy újabb vizsgálatok (például a nyomdai anyag elemzése) eredményeként a magyar nemzeti bibliográfiából kizárható kiadványok.⁷ Tehát a ma létező összes 15–17. századi magyarországi nyomtatvány leírása mellé a teljes könyvészeti hagyomány kritikai értékelése is társul.⁸

Bár Szabó Károly is felvett csupán irodalomból ismert kiadványokat, valamint adatait filológiai, kritikai vizsgálat tárgyává is tette, ilyen következetesen ennek végrehajtása nála még nem történetelt meg.

3. Az autopszia elvének következetes végigvitele (amely Szabónál teljes mértékben csak az első kötet esetében sikerült⁹), valamint a lehető legnagyobb teljesség biztosítása széles körű és szisztematikus anyaggyűjtés révén. Minderre a korábbiaktól eltérő technikai feltételek adtak lehetőséget. Elegendő csak a közlekedési lehetőségek átalakulására Szabó Károly „szekerező bizottságához”¹⁰ képest (még akkor is, ha a cserében az aktuális politikai viszonyok néha akadályként jelentkeztek), vagy a másolási lehetőségek bővülésére, az utóbbi két évtizedben az online katalógusok és digitalizált példányok hozzáférhetővé válására stb. gondolni.

⁵ A történet részletes leírása a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (továbbiakban *RMNy*) első kötetének előszavában olvasható: *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1, 1473–1600*, szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos, Bp., Akadémiai, 1971, 17–25.

⁶ E felismerést később, immár a 17. századi anyag ismeretében PÉTER Katalin dokumentálta: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban = Történelmi Szemle*, 27(1984), 80–102.

⁷ Ez utóbbi az *RMNy* kötetek, ún. *Appendix* része.

⁸ Vö. HELTAI János: *Lölki okulár = Sylvae typographicae, Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, OSZK, MTA Irodalomtudományi Intézete, MOKKA-R Egyesület, 2012 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 5), 59.

⁹ Vö. *RMK II* (2. jegyzetben), VII–VIII.

¹⁰ HOLL 2000, i. m. 110.

4. A negyedik fontos újdonság az volt, hogy a lehető legpontosabb bibliográfiai leírások és a kiadvány nyomtatására és kiadástörténeti problematikájára vonatkozó kérdések legutolsó pontig való tisztázása mellett lényegében a 15–17. századi magyar nyomtatott műveltség enciklopédiájává bővült.¹¹

Mindezek következtében vált – a jelenlegi állapot szerint – az 1685-ig tartó időszakra vonatkozó olyan alapkutatássá, amely megkönnyíti a régi magyar könyvanyagban való tájékozódást bármely történeti diszciplína számára, és gyűjtőkörén belül biztosan kijelöli azok forrásbázisát.¹² A folyamatos és szisztematikus anyaggyűjtés eredményeként a még nem publikált időszakról is rendelkezésre áll a kutatást segítő nyersanyag.¹³

A 18. század tekintetében már jóval nagyobb könyvanyaggal kellett megbirkózni. Ezek esetében – gyakorlati érvek figyelembevételével – olyan döntés született, hogy egyelőre ne egy megújított szerkezetű mű szülessék, hanem Petrik Géza, szintén lényegében egyszemélyes, időközben Szabó Károly munkáját folytató, de annál kevésbé alapos, azonban így is hiánypótló munkájának¹⁴ rendszerét kövessék a kiegészítések. A szisztematikus hazai és határon túli anyaggyűjtés eredményeként további 3 pótkötet és hozzá 3 mutatókötet jelent meg.¹⁵ A teljes anyag így kb. 36 000 tétel. Az utolsó kötethez való anyaggyűjtés során az bizonyosodott be, hogy egy véletlenszerű, feltáratlan erdélyi gyűjteményben (ahol maga Petrik nem gyűjtött, azaz a legkevésbé feltártnak tekinthető) a fellelt hungarikumok 97–98%-a megtalálható a már publikált anyagban. Azaz nagyjából ilyen teljességűnek tekinthető a 18. századi nyelvi és területi hungarikumok feltárása.¹⁶

¹¹ Vö. *RMNy I*, 19, 21, HELTAI János, *A Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) tudománytörténeti helyzete, Megjegyzések a bibliográfiai egység fogalmáról = Magyar Könyvszemle*, (133)2017, 108–109. <https://doi.org/10.17167/mksz.2017.1.106>

¹² *RMNy I* (5. jegyzetben); *Régi Magyarországi Nyomtatványok 2, 1601–1635*, szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983; *Régi Magyarországi Nyomtatványok 3, 1636–1655*, szerk. Heltai János, Bp., Akadémiai, 2000; *Régi Magyarországi Nyomtatványok 4, 1656–1670*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Akadémiai, 2012; *Régi Magyarországi Nyomtatványok 5, 1671–1685*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Bp., OSZK, 2023.

¹³ Ezek jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban, a Régi Nyomtatványok Tárába beolvasztott „RMNy szerkesztőségben” érhetőek el.

¹⁴ PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája, 1712–1860, I–IV*, Bp., Dobrowsky, 1880–1885.

¹⁵ *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez, VII. kötet*, szerk. Pavercsik Ilona, Bp., OSZK, 1989; *VIII. kötet, Nyomatott szövegeket tartalmazó szentképek, gyászjelentések, színlapok bibliográfiája, Nyomda- és kiadástörténeti mutató*, szerk. V. Ecsedy Judit, Bp., OSZK, 1991; *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez, IX. kötet*, szerk. Kovács Eszter, V. Ecsedy Judit, Bp., OSZK, 2017; *X. kötet, Nyomda- és kiadástörténeti mutató*, szerk. Kovács Eszter, V. Ecsedy Judit, Bp., OSZK, 2018.

¹⁶ BORSA Gedeon, *Az 1801 előtti retrospektív magyar nemzeti bibliográfia a harmadik évezred küszöbén = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból, Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülésszaka és kiállítása, 2000. október 12., Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, Osiris, 2001, 146–148, Ua. = *Újabb könyvtörténeti írások, Megjelent a szerző 95. születésnapja alkalmából*, szerk. Szvorényi Róbert, P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, OSZK, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, MOKKA-R Egyesület, az MTA Könyvtár és Információs Központ közreműködésével, 2018 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 10), 155–157; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Új lehetőségek a régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai feltárásában* című, az Egyházi Könyvtárak Egyesülése és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár által szervezett *Tradíció és innováció, Muzeális gyűjteményeink helyzete, állapota, feldolgozottsága, digitalizálása* című konferencián 2017. október 2-án elhangzott előadásának szerkesztett szövege csupán online érhető

Nem tartoznak szorosan a magyarországi könyvkiadás köréhez a személyi hungarikumok, azonban mégis fontosak abból a szempontból, hogy a hazai születésű és iskolázottságú személyek hogyan kapcsolódtak be a nemzetközi tudományos, kulturális és politikai életbe, illetve hogyan váltak az európai szellemi és eszmei irányzatok hazai közvetítőivé.¹⁷ Ebben a kiadványtípusban a nyelvi és a területi hungarikumokhoz hasonló, szisztematikus, minden területre kitekinteni igyekvő kutatás nem folyt. A főként az RMK I–II. kategóriába tartozó kiadványok gyűjtése és a szakirodalmi említések során kerültek elő újabb, Szabó Károly által még nem ismert nyomtatványok. Ennek eredményeképpen majdnem 3000, 1712 előtti kiadvány vált ismertté az *RMK III.* kötetéhez készült pótlások formájában.¹⁸ Petrik Géza az 1711 utáni időszak személyi hungarikumait is igyekezett felvenni bibliográfiájába, azonban főként csupán három budapesti nagykönyvtár anyaga alapján. A szerkesztése idején nyomtatva és online elérhető külföldi katalógusok első felmérése is több, mint 3900 tételnyi 18. századi kiadványt hozott a felszínre, amelyek két, lényegében Petrikéhez hasonló szerkezetű kötetben szintén rendelkezésre állnak.¹⁹

Ez a különböző mértékben feldolgozott könyvanyag az, amely a régikönyves kutatások kiindulópontja volt, illetve lehet a jövőben is.

A nemzeti bibliográfiai anyaggyűjtéshez – azaz, amint szó esett róla, a forrásbázis összeállításához – nagy segítséget jelentenek az egyes gyűjtemények régikönyves katalógusai. Ezek képesek kiküszöbölni a mégoly szisztematikus gyűjtés hiányosságait is, feltárják többek között a kolligátumokban rejtőzõ ismeretlen nyomtatványokat és addig fel nem ismert variánsokat, a kötetéblákban papíryanagyként felhasznált nyomtatványtöredékeket. A tudós könyvtáros munkája során tisztázza a korábban figyelmen kívül hagyott impresszum nélküli, vagy hamis impresszummal ellátott kiadványok meghatározó adatait. Kutatja, hogy a gyűjteményében őrzött hiányos kötet mely kiadvány darabja lehet. Az általa feltárt kötetéstörténeti adatok vagy épp a possessorbejegyzések elemzése pedig nem ritkán a kiadástörténeti kutatásokat is előbbre viheti. Messze nem a teljesség igényével említhető meg e körből a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára,²⁰ vagy a szintén nagyon gazdag történelmi anyagot tartalmazó Román Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókkönyvtára Régi Magyar Könyvtár állományának katalógusa.²¹ De napjainkban több gyűjtemény régikönyves katalógusán is dolgoznak kiváló szakemberek. A nyomtatott kötetek mellett itt kell megemlíteni természetesen a növekvő számú és egyre jobb leírásokat tartalmazó online katalógusokat, vagy épp az ezeket összegezni igyekvő MOKKA-R közös katalógust.²²

el = https://www.eke.hu/sites/default/files/csatolmanyok/szakmai_mapok/2017._oktober_2._regi_konyves_szakmai_nap_a_fovarosi_szabo_ervin_konyvtarban/pvasarhelyi-uj_lehetosegek.pdf 4.

¹⁷ *RMK III.*, (2. jegyzetben).

¹⁸ SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár III-ik kötet, Pótlások, kiegészítések, javítások*, összeáll. Dörnyei Sándor, Szálka Irma, 1–5. füzet. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1990–1996.

¹⁹ *Régi Magyar Könyvtár III/ XVIII. század, Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai, 1. kötet, 1712–1760, 2. kötet, 1761–1800*, összeáll. Dörnyei Sándor, Szávuly Mária, Bp., OSZK, 2005, 2007. További fontos források voltak: Szinnyei biobibliográfiája (SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái, I–XIV*, Bp., Hornyánszky, 1891–1914), az OSZK katalógusai, valamint a nemzeti könyvtár által a hazai könyvtárak bejelentéseiből vezetett központi katalógus. A kutatástörténeti előzményekről és az anyaggyűjtés módszertanáról ld. az előszót: 3–4. vö. még BORSÁ 2001, i. m. 151, Ua. = *Újabb könyvtörténeti írások*, 2018, 160.

²⁰ *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*, összeáll. és a mutatókat szerk. Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházker. Gyűjt., 2021.

²¹ *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár gyűjteményeinek katalógusa*, szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, Scientia, Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române. 2004.

²² www.eruditio.hu/mokka-r/

Már az RMNY összeállításával párhuzamosan, annak segédleteként, de egyúttal arra alapozva megindult az összegyűlt anyag nyomdászati- és kiadástörténeti feldolgozása.

Ennek egyik eredménye legnagyobb részben Ecsedy Judit munkájaként a *Hungaria Typographica* sorozat, az összes hazai műhely teljes nyomdakészletének rendszerezett bemutatása és katalógusa. Ennek segítségével egyrészt immár bármely nyomtatványról megállapítható, hogy Magyarországon készült-e, ha igen, akkor nagy biztonsággal megmondható, hogy melyik nyomdában, és meglehetősen pontosan elhelyezhető időben.²³ Másrészt a tipográfiai készlet teljes körű bemutatása a kiadványok grafikai szempontú elemzésének adhat alapot.

A betűtörténeti kutatások és a kézműipari korszak bibliográfiai eredményeinek együttes vizsgálatából született V. Ecsedy Judit összefoglaló nyomdászattörténeti monográfiája.²⁴ Az első alkalommal most már több mint két évtizede megjelent kötet időrendben, nyomdánként halad végig a magyarországi nyomdászati és – a hazai viszonylatban ettől elválaszthatatlan – könyvkiadás történetén, illetve feltárja a nyomdák belső életét, technikai működését, jogi háttérét, valamint statisztikai vizsgálatokat végez az 1473–1800 közötti hazai könyvtermés tekintetében. E kötet önálló fejezetét alkotja ugyan-ezen korszak hazai könyvkereskedelem-történetnek vázlatos ismertetése Pavercsik Ilona tollából.²⁵

A munka nemrégiben bővítve újra napvilágot látott. A bővülést, bővítést egyrészt az azóta felbukkant eredmények bedolgozása, de főképp az első kiadásból fájóan hiányzó jegyzetek közlése eredményezte. Így a kutató most már nem csupán azt találja meg teljes körűen, hogy a szakma ma mit tud, mit gondol az egyes nyomdákról, annak kiadványszerkezetéről, kiemelt nyomtatványairól, hanem azt is, hogy jelenlegi tudásunk milyen forrásokra, szakirodalmi előzményekre támaszkodik, vagy adott esetben hol található meg a téma részletesebb kifejtése. A bővülés másik forrása az volt, hogy a szerző – felismerve és egyúttal bizonyítva ennek lehetőségességét – a korábbi korszakban jól használható és érvényes eredményeket adó tipográfiai kutatásokat kiterjesztette 1830-ig.²⁶

A nyomdászattörténeti szempontú megközelítések közé sorolhatók bizonyos speciális jelenségeket vizsgáló kutatások. Szintén V. Ecsedy Judit tisztázta a hazai nyomdákban hamis, vagy koholt nyomtatási adatokkal megjelent kiadványok valódi készítési helyét és körülményeit, példaadó módon a magyar mellett bővítve németül is megjelent kötetében.²⁷ Mivel ezen eljárás mögött leginkább a cenzúra vagy legalábbis egy adott eszme hatalmi túlsúlya állt, ezért a munka egyúttal a korszak magyarországi könyvkiadásának jogi háttérét, politikai aspektusait is vizsgálja.

Simon Melindával közösen állították össze az 1488–1800 közötti magyarországi kiadói és nyomdászjelvények katalógusát, amely e grafikai szempontot alapul véve veszi sorra a kiadói intéz-

²³ V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Bp., Balassi, OSZK, 2004 (*Hungaria Typographica*, I); Uő, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század, Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák* [a bártfai Klöss-nyomdáról és városi nyomdáról szóló fejezeteket FARKAS Ágnes írta], Bp., Balassi, OSZK, 2010 (*Hungaria Typographica*, II/1); BÁNFI Szilvia, PAVERCsik Ilona, PERGER Péter, V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század, Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse és Kassa*, Bp., Balassi, OSZK, 2014 (*Hungaria Typographica*, II/2).

²⁴ V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999.

²⁵ *Uo.*, 295–340.

²⁶ V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1830*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2021. <https://doi.org/10.36820/konyvnyomtatasi.2021.ecsedy>. A könyvkereskedelem történetéről szóló fejezet ebben az új kiadásban nem szerepel.

²⁷ V. ECSEDY JUDIT, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Bp., Borda Antikvárium, 1996; Uő, *Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten 1561–1800*, Bp., Borda Antikvárium, 1999.

ményhátteret, bemutatja azok vizuálisan megfogalmazott identitását és annak évszázadokon átívelő hagyományozódását, átadását.²⁸

Az 17. század első felének kiadástörténetét az irodalomtörténeti szempont mellett a társadalmi, gazdasági háttér vizsgálatával elemezte például a következő két monográfia.

Heltai János – bevallottan a retrospektív nemzeti bibliográfiára támaszkodva – új módon, műfajok szerint rendszerezte a korszak könyvanyagát.²⁹ Ennek első lépéseként meghatározta az előforduló műfajokat, amelyeket a kiadvány funkciója, használati igénye – és így – közreadói szándéka szerint különített el egymástól. Majd e rendszerben helyezte el, és elemezte ezen egységes narratíva szerint a korszak teljes kiadványtermését, feltérképezve annak belső összefüggéseit.

Ezt a gondolatot vitte tovább és mélyítette el bizonyos aspektusból, de forrásbázisát a magyar nyelvű anyagra szűkítve Pesti Brigitta.³⁰ A kiadványok paratextusainak retorikai, irodalomszociológiai elemzésével vizsgálta meg a szerző és a kiadvány megjelenését legtöbb esetben biztosító mecénás közötti viszonyokat, így tárva fel a hazai magyar nyelvű nyomtatott irodalom támogatási rendszerét, végső soron társadalmi háttérét.

Az átfogó munkák mellett a téma mélyfúrásait jelentik azok a művek, amelyek egy-egy kiadvány vagy kiadványcsoport kiadástörténetét a teljességre törekedve mutatják be. Csupán példaként említhető meg ezek közül Knapp Évának az *Officium Rákócianum* valamennyi kiadását felkutató, azokat sorba véve, mikrofilológiai módszerrel feltáró, igénye szerint a mű és a kiadások körül felbukkanó minden egyes kérdést tisztázó bibliográfiája.³¹

De ebbe a körbe tartozik a Borda Lajos antikvárius által elgondolt és kiadott *Régi magyarországi vallásos nyomtatványok* című, eddig 6 kötetet megélt sorozat.³²

A kiadástörténet speciális műfaját képviselik a facsimilekiadások, főként, ha az egyes kiadványok megjelenésének történetét is feldolgozó bevezető tanulmány járul hozzájuk.³³

A közelmúlt eredményei közt kell megemlíteni, hogy a monografikus feldolgozások mellett a – természetesen témánknál jóval szélesebben értelmezett – régikönyves műveltség lexikális rendszerben, informatív bő szócikkben is feldolgozásra került.³⁴

²⁸ V. ECSEDY Judit, SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800 – Hungarian printers' and publishers' devices 1488–1800*, Bp., Balassi, OSZK, 2009. Simon Melinda a következő időszakokat is elkészítette. 1850-ig kitekintve figyelembe veendő még: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon, 1801–1900 – Hungarian printers' and publishers' devices, 1801–1900*, Bp., Balassi, OSZK, 2012.

²⁹ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK, Universitas, 2008.

³⁰ PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp., Eger, Kossuth, Eszterházy Károly Főiskola, 2013.

³¹ KNAPP Éva, *Officium Rákócianum, az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, Open Art, 2000.

³² *Régi magyarországi vallásos nyomtatványok 1–6*, Zebeény, Borda Antikvárium, 2014–2023, szerzőik: KNAPP Éva (1., 2., 4., 6.), BERCZ Ágnes, BÍRÓ Gyöngyi (3.).

³³ Az igen nagyszámú anyag felsorolására nincs mód, példaként a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* sorozat (1–49, változó kiadókkal: Bp., Akadémiai, MTA ITI, Balassi, OSZK et al., 1959–2019), vagy az *Amor librorum* (1–34, Bp., Kossuth, 2003–2012) sorozat kötetei említhetők.

³⁴ *Magyar művelődéstörténeti lexikon, középkor és kora újkor*, főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna, 1–14, Bp., Balassi, 2003–2014.

A jövőbeli feladatok

Ha elfogadjuk azt az alapvetést, hogy minden kutatás alapja a könyvanyag feltérképezése, és részletes leírása lehet, akkor elsőrangú fontosságú lenne a retrospektív nemzeti bibliográfia eddigi elvek szerinti, igényes feltárásának 1700-ig való kiegészítése, a megjelent időszakokra vonatkozó pótlásokkal együtt.³⁵ Ez növelné azon ritka hazai vállalkozások számát, amikor egy nagyszabású, akár több generációs tudományos projekt eljut kitűzött céljához. Amint a korábbiakban szó volt róla, ez egyúttal nemzetközi szinten is páratlan siker lenne. Fontos lenne e vállalkozás eredményeit korszerű és a nyomtatott kötetek minden erényét megőrző, sőt kiteljesítő adatbázisba is szerkeszteni. Az 1655-ig tartó időszak anyaga a 2000 körüli éveknek megfelelő szerkezetben és technikai körülmények között került a nyilvánosság elé, ez ma azonban egyrészt korlátozottan hozzáférhető, másrészt megújításra és főleg bővítésre vár.³⁶ A későbbi ez irányú próbálkozások végül elháltak, pillanatnyilag a megfelelő informatikai felület és fogadására alkalmas technikai környezet kialakítására lenne szükség.³⁷ Ez az adatbázis azután számos digitalizált tartalommal összeköthető lenne, az egyes gyűjtemények példányainak másolataival, a szakirodalmi hivatkozásokkal, vagy – nagyot álmodva – a hazai nyomdák teljes készletét feltérképező *Hungaria Typographica* sorozat alapján készült, akár képi keresést is lehetővé tevő típusrepertórium-adatbázissal is stb. Tág teret adva ezzel a különböző, talán ma még nem is ismert szempontú kutatásoknak.

Mivel az RMNy legfőbb értékei közé tartozik az elemző leírás és az eddigi kutatási eredmények összefoglalása, ezért itt érdemes megjegyezni – de tulajdonképpen minden tervezett projekt szempontjából kiemelkedő fontosságú lenne –, az eredményeket idegen nyelven és nemzetközi szinten is közzétenni, hogy a magyar tudományosság jelen legyen, az egykori Magyar Királyság örökösének tekinthető országokkal pedig egyenrangú félként szerepeljen az ország történelméről, művelődéstörténetéről folytatott nemzetközi párbeszédben.³⁸

Amint szó volt róla, az 1701–1800 közötti nyelvi és területi hungarikumok nyilvántartása már annyira teljesnek tekinthető, hogy érdemes lenne megkezdeni a korszak könyvtermésének részletesebb feldolgozását. Ennek elméleti háttérét már Borsa Gedeon, majd P. Vásárhelyi Judit kidolgozta.³⁹ Az alapkoncepció rendelkezésre áll, a feladat ezeknek az elveknek a gyakorlatba való átültetése, a

³⁵ A jövőbeni feladatokról több mint két évtizeddel ezelőtt Borsa Gedeon értekezett az *RMNy* 3. kötetének megjelenése kapcsán szervezett konferencián. Mivel ezek közül több továbbra is feladat maradt, a következő gondolatmenet több helyen kénytelen ismételni az ő felvetéseit: BORSA 2001, i. m. 143–154; Ua. = *Újabb könyvtörténeti írások*, 2018, 153–162. A pótlásokkal kapcsolatban vö. BÁNFI Szilvia, *Negyven év „adalékirodalma” az RMNy S(supplementum) tételeiben = Sylvae typographicae, Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, OSZK, MTA Irodalomtudományi Intézete, MOKKA-R Egyesület, 2012 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 5), 123–140.

³⁶ *Elektronikus Régi Magyar Könyvtár, eRMK* [SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár I–II*, 1473–1711, SZTRIPSKY Hiador, *Adalékok 1472–1711, Régi Magyarországi Nyomtatványok I–III, 1473–1655*], Bp., OSZK, Akadémiai, Arcanum, [2001].

³⁷ Ennek szervezése jelenleg is folyamatosan zajlik, pillanatnyilag azonban konkrétumról nem tudok beszámolni.

³⁸ Az RMNy tekintetében a 16. századi erdélyi tételek német változata rendelkezésre áll: *Alte siebenbürgische Drucke*, hrsg. von Gedeon Borsa, übers. von Gudrun Schuster, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 1996 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens). De ez csupán az anyag kis része, így mindenképpen bővítésre szorul, és manapság talán nagyobb fogadókészség lenne az angol változatra (is).

³⁹ BORSA Gedeon, *A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza = Magyar Könyvszemle*, 101(1985), 21; Ua. = *Könyvtörténeti írások IV. Módszertani cikkek és kutatási eredmé-*

munka beosztásának, ütemezésének, módszerének, a szerkesztés szabályainak kialakítása, majd ennek a szakma által való megvitatása, és a véglegesnek gondolt változat tesztelése.⁴⁰ Ezt követően indulhat el a projekt, a rendelkezésre álló erőforrások függvényében.

A terv munkacíme *rmny18.hu*, amely adatbázis formában, az *RMNy* igényességével, de – a megvalósíthatóság szempontját figyelembe véve – csökkentett tartalommal (elsősorban a szakirodalmi ismertetés elhagyásával) tárná fel a hazai könyvtermést. Mintaként a német nemzeti bibliográfia, a *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke* korszakokra bontott egységei, a VD 16, VD 17, VD18⁴¹ említhető. Hozzátevé, hogy bár a 18. században az *RMNy*-korszaknál kb. hatszor több tételről van szó, még erre az időszakra is igaz, hogy az anyagmennyiség megengedi, sőt kívánatosá teszi azt a részletesebb feldolgozást, amelyre a németek nem vállalkozhattak.

Megjegyzendő, hogy az idő múlásával a régi könyv határa a nemzetközi gyakorlatban is lassan 1850-re tolódik. Érdemes lenne feleleveníteni a hamvába holt 19. századi nemzeti bibliográfia tervét, nyilván a korszakhoz, az anyag mennyiségéhez és megváltozott jellegéhez igazodó, jól átgondolt koncepcióban.

A régikönyves időszak hazai kiadványtermésének lehető legteljesebb összeállításához ma már szükséges lenne az eddig fel nem tárt gyűjtemények átnézése is. Már esett szó arról, hogy milyen gyümölcsöző lehet, amikor egy-egy nagyobb gyűjtemény saját régikönyves katalógusa elkészítéskor gondosan átfésüli az állományát. A mai nagyfokú feltártság mellett immár kívánatos lenne, ha a kisebb, szakemberrel akár nem is rendelkező gyűjtemények feldolgozása is megtörténhetne. Fontos feladat lenne továbbá a kötéstáblákban még rejtőző, vagy ugyan kibontott, de nem azonosított nyomtatványtöredékek feltárása, amely még a nagyobb könyvtárakban sem történt meg teljeskörűen. Régi nyomtatott könyvanyagunk nagymértékű pusztulása miatt a sokszor csak így, papírányagként való felhasználásuk révén megmaradt kiadványok kiemelkedő fontossággal bírnak a magyar tudományosság szempontjából. Példásképp szervezettséggel indult meg öt évtizeddel ezelőtt a töredékek kutatása a hazai készítésű és/vagy használatú kódexek esetében. E nélkül ma igen keveset tudnánk mondani középkori könyvkultúránkról.⁴² Bár a nyomtatott kiadványoknál a pusztulás mértéke kisebbnek mutatkozik,⁴³ feltárásuk mégis sok újdonsággal kecsegtet, főként, hogy a már említett *Hungaria*

nyek, Bp., OSZK, 2000, 90; illetve BORSÁ 2001, i. m. 145–148; Ua. = *Újabb könyvtörténeti írások*, 2018, 145–148; valamint P. VÁSÁRHELYI 2017, 16. jegyzetben i. m. 4–5.

⁴⁰ A feladat napirenden van az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában.

⁴¹ *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, www.vd16.de, *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*, www.vd17.de, *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 18. Jahrhunderts*, www.vd18.de

⁴² Vö. MADAS Edit: *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae (Egy középkori forrásterület rendszeres feltárásáról)* = *Aetas*, 23(2008), 101–115.

⁴³ Ugyan csupán a 17. század hét évtizede vonatkozásában és némileg kibővített tartalommal, de így is árulkodó, hogy az *RMNy* adatai alapján az 1601–1655 közötti időszakban itthon és külföldön magyar nyelven készült nyomtatványok 35%-a egyetlen példányban vagy töredékben maradt fenn, az 1656–1670 körüli időszakból ez a szám 30%. Vö. V. ECSEDY Judit: *Hetven év nyomdai körképe és mérlege (1601–1670) = Sylvae typographicae, Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, OSZK, MTA Irodalomtudományi Intézete, MOKKA-R Egyesület, 2012 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 5), 21.

Typographica kutatások⁴⁴ eredményeként összeállt segédlet biztosítja, hogy az újonnan felbukkant példányok, kiadványok azonosítása is nagyon nagy arányban megtörténhet.⁴⁵

Tapasztalat, hogy a nyelvi és területi hungarikumok legnagyobb része az ország határain belül, vagy attól néhány száz kilométeres sávban maradtak fent. Ezek feltártsága sem mondható teljesnek (pl. Lengyelország esetében), de tudásunk árnyalása, az újdonságok fellelése érdekében ma már érdemesnek tűnik az eddig még nem, vagy kevésbé vizsgált távolabbi gyűjtemények hungarica szempontú kutatása is. Nem utolsó sorban innen várható olyan, elsősorban magyar nyelvű kiadványok felbukkanása, amelyek példányai itthon az erőteljes használat következtében megsemmisültek, vagy csak erősen csonkán maradtak fenn, idejekorán idegen nyelvű közegbe kerülve, és használaton kívül elraktározódva azonban szerencsésen megőrződtek.⁴⁶

A levéltárakban korábban is folyt bibliográfiai adatgyűjtés,⁴⁷ de szinte bizonyosra vehető, hogy a kéziratos anyagok között számos, ma még ismeretlen alkalmi, aprónyomtatvány is lappang.⁴⁸

A 19. század tekintetében jó alapot nyújt az 1802-től kötelespéldánnyal támogatott nemzeti könyvtár állománya, de az innen mégis hiányzó darabok felkutatása szinte teljesen új terület.

A levéltárak régikönyves szempontú vizsgálata más szempontból is hasznos lehet. Míg a 17. század tekintetében csak elvétve bukkant fel a könyvkiadásra, nyomtatásra vonatkozó kéziratos forrás,⁴⁹ és nagyobb mennyiségű adat előkerülése továbbra sem látszik valószínűnek, addig a 18. századi anyag vonatkozásában már nagyobb eséllyel vezethet eredményre a kutatás.⁵⁰ Ráadásul e források olyan eredményeket is hozhatnak, amelyekre a csupán nyomtatványokból kiinduló vizsgálat nem képes fényt deríteni.

Mindenképpen kívánatos lenne a többi, fentebb ismertetett és csak szűkebb időkört megcélzó munka kiterjesztése a teljes (1800–1850-ig) terjedő időszakra. Be lehet továbbá hozni új vizsgálati szempontokat is, főleg talán a társadalomtörténet, gazdaságtörténet, a szellemi-kulturális transzfer jelenségek felől. Amint szép eredményeket hozott a kiadványanyag funkcionális műfaji szempontok szerinti rendezése, ugyanez elvégezhető például a megrendelői kör társadalmi szerkezete tekintetében stb.

Végül azt hiszem, még egy kérdést fontos tisztázni. Ki és milyen keretek között fogja mindezt a munkát elvégezni?

Fontos szem előtt tartani Borsa Gedeon sokszor hangoztatott figyelmeztetését: csak reális célokat érdemes kitűzni. A feltárás mélységét is mindenkor az illető csoportba tartozó bibliográfiai egységek

⁴⁴ Vö. 23. jegyzet.

⁴⁵ Természetesen ez nem csupán kutatói kérdés. Alapvetően gyűjteményvezetői döntést kíván (akár ez esetben is több könyvtár együttműködését), és nélkülözhetetlen módon hatalmas restaurátori feladat.

⁴⁶ Csak példaként említhetők a Stuttgartban fellelt, addig egyáltalán nem vagy csupán töredékesen ismeretes magyar nyelvű énekeskönyvek: BORSZA Gedeon, *16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban = Magyar Könyvszemle*, 92(1976), 59; Ua. = *Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat 15–17. század*, Bp., OSZK, 1996, 233.

⁴⁷ Vö. *RMNy I*, 18.

⁴⁸ BORSZA 2001, i. m. 149, Ua. = *Újabb könyvtörténeti írások*, 2018, 158.

⁴⁹ Csak példaként: PERGER Péter, *A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés = Fata libelli, A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, 2003. 289–304.

⁵⁰ Még ha különlegesen szerencsés helyzetről van is szó, szép példa erre a múltból Sipos Gábor igen alapos, főként levéltári forrásokon alapuló, az erdélyi református egyházkerület, valamint a kolozsvári egyházközség és kollégium közös nyomdája 18–19. századi történetének a feldolgozása: *Misztófalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdában = Magyar Könyvszemle*, 103(1987), 88–101.

száma és a rendelkezésre álló, vagy remélt munkaerők aránya határozza meg. A túlzott igényesség fékezőjévé, végső esetben zátonyra futtatójává válhat a vállalkozásnak.⁵¹ E tekintetben azt hiszem, mutatkoznak kockázatok.

Nemcsak arra gondolok, hogy a régikönyves kurzusok iránt érdeklődő diákok száma fogyatkozik,⁵² hanem tudományszervezési és kapacitási kérdésekre is.

Hagyományosan a kutatások, kutatói munkaközösségek egyetemek, akadémiai kutatóintézetek és közgyűjtemények köré csoportosulhatnak. A tárgyalt témakörben, visszatekintve a 20. század második felében elért eredményekre, főleg ez utóbbi láb mutatkozott erősnek. Nem véletlenül. Ezekben jó esetben együtt van jelen a muzeális könyvanyag, mint forrás, és az azt jól ismerő, napi szinten használó, feldolgozó tudós könyvtáros. Ma sem igen látszik más lehetőség.

A 20. század második felének tapasztalata azt mutatta, hogy stabil, töretlenül haladó alkotómunka – magányos Szabó Károlyok és Petrik Gézák hiányában – akkor folyhatott, amikor szilárd, jól körülhatárolt feladattal rendelkező szervezeti háttér állt mögötte. De a szervezett, egymásra épülő, szisztematikus és nagyszabású kutatási projektek akkor is szinte megvalósíthatatlanná válnak, ha a tudományos kutatás igénye kiveszik egy-egy intézmény szervezeti kultúrájából és csupán lelkes munkatársak ambíciójává válik.⁵³ Jelenleg tudtommal az országban sehol sem működik a régi nyomtatott könyv történetével foglalkozó kutatócsoport. Mindezek persze nem teszik lehetetlenné e munkák elvégzését, vagy legalábbis azok ígéretes elkezdését. Bizonyos kérdések gyorsan orvosolhatók, ha a szándék megvan rá, nyilván más utak is vezethetnek sikerre, sőt kell is újra meg újra megújítani a módszereket, de talán nem túlzás azt állítani, hogy mindenképpen kockázatot hordoznak.

Számos projekt esetében megoldás lehet ugyanakkor több intézmény összehangolt együttműködése. Például a hatalmas munkát jelentő 18. századi bibliográfia esetében – kellő létszámú munkacsoport híján – elképzelhető, sőt igencsak célravezetőnek is tűnik, hogy a VD 17-hez hasonlóan, az elvek és módszerek pontos lefektetése után, több, komoly anyagot őrző gyűjtemény közös munkájaként valósuljon meg, természetesen egy koordináló, egységesítő csapat égisze alatt.⁵⁴ A mai technikai lehetőségek az anyaggyűjtés bővítésén kívül az ilyenfajta „virtuális munkasobák” létrehozására is szinte beláthatatlanul nagy, a korábbi kutatók számára még nem hozzáférhető lehetőségeket adnak.

Mindezek orvoslása után is azonban világosan kell látni, hogy a jelenlegi kapacitások – megítélesem szerint – nem állnak arányban az itt vázolt feladatokkal. A rendelkezésre álló munkaerő megközelítőleg az elkezdett projektek befejezésére vállalkozhat. Amennyiben a kulturális élet

⁵¹ BORSA 2001, i. m. 144, Ua. = *Újabb könyvtörténeti írások*, 2018, 154.

⁵² Ez csupán szubjektív és nem a napi oktatómunka során kialakított benyomás.

⁵³ Ugyanakkor az egyéni kutatási projektek számára is nehézséget jelent, hogy a 258/2011. (XII. 7.) Korm. rendelet 25. §-a értelmében a közgyűjtemények tudományos besorolású dolgozóinak kutatásra fordítható munkaidő kedvezménye megszűnt, erre csupán az intézményvezetők felelősségi körében maradt lehetőség. A rendelet a kutatásra fordítható időkeretet kizárólag a közművelődési intézményekben biztosítja, a tapasztalatok azonban azt mutatják, a most tárgyalt téma kutatásában ezek csekély szerepet játszanak. A közalkalmazotti jogállás alól jórészt kikérülő közgyűjteményi dolgozók esetében pedig a 39/2020. (X. 30.) EMMI rendelet 11. §-a értelmében ez az adható idő is jelentősen rövidült. Pedig világos stratégia mentén csokorba szedve, az egyéni érdeklődési és képzettségi területekből adódó változatos eredmények inkább megsokszoroznák egymás hatását, és jelentős eredményeket lehetne elérni.

⁵⁴ Szűkebb értelemben javasolt hasonló megoldást Vásárhelyi Judit, amikor felvetette „a bibliográfusok által leírt »tételt« az összes őrző gyűjtemény a maga példánya alapján ellenőrzni, és a lehetséges kiadásbeli és nyomdai változatokra felhívni a bibliográfia szerkesztőségének a figyelmét, illetve egyezményes jelből tudni lehetne, hogy a példányellenőrzés megtörtént-e” = P. VÁSÁRHELYI 2017, 16. jegyzetben i. m. 5.

mindenkori döntéshozói fontosnak tartják a magyarság és a vele együtt élő népek nyomtatott kultúrájának lehető legteljesebb regisztrálását, létrejötte történetének hiteles elmesélését, a művelődés-, társadalomtörténeti tanulságok feltárását, nem kerülhető el a meglévő kapacitások szakmai elvek mentén való bölcs átgondolása, összehangolása, a nagyobb ívű feladatok végrehajtásához szükséges megfelelő számú, megfelelően képzett, elhivatott és meg is becsült⁵⁵ munkaerő biztosítása.

Szükséges optimizmussal a szakma előtt álló feladatokat tehát talán úgy lehet összefoglalni, hogy első lépésben folytatni és befejezni kell az eddigiekhez illeszkedő igényességgel a megkezdett feladatokat, azokat mindig a legújabb technikai lehetőségek és tudományos igényekhez igazítva. Majd ezek alapján lehet megkísérelni új szempontok szerint áttekinteni kulturális örökségünk e különösen fontos és értékes részét.

PERGER PÉTER

⁵⁵ Mind a kutatási környezet, mind a társadalmi, jogi helyzet tekintetében, és ki kell mondani, anyagi értelemben is. Mindez minden bizonnyal a korábban felsorolt kritériumok teljesítésére is jótékonyan hatna vissza, és talán az utánpótlási gondokon is segítene.